

Nizom TANGIROV,
O'zMU dotsenti, PhD
E-mail: nizom3686@gmail.com

TDPU Ijtimoiy fanlar kafedasi dotsenti, falsafa fanlari nomzodi M.Tillavoldiyeva taqrizi asosida

NOOSFERA KONSEPSIYASINING FALSAFIY-ONTOLOGIK TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada noosfera konsepsiyasi falsafiy-ontologik tahlil etilgan. XX asr mahsuli бўлган noosfera konsepsiyasi ilmiy bilimlar taraqqiyotida ham nazariya, ham amaliyot sifatida muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Noosfera, nazariya, amaliyot, bilish, hayot, biosfera, nosferaviy tizim.

ФИЛОСОФСКО-ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НООСФЕРНОЙ КОНЦЕПЦИИ

Аннотация

В данной статье понятие ноосферы анализируется философски и онтологически. Концепция ноосферы, являющаяся продуктом XX в., имеет важное методологическое значение в развитии научного знания как в теории, так и в практике.

Ключевые слова: Ноосфера, теория, практика, познание, жизнь, биосфера, несферная система.

PHILOSOPHICAL AND ONTOLOGICAL ANALYSIS OF THE NOOSPHERIC CONCEPT

Annotation

In this article, the concept of the noosphere is analyzed philosophically and ontologically. The concept of the noosphere, which is a product of the 20th century, has important methodological significance in the development of scientific knowledge both in theory and in practice.

Key words: Noosphere, theory, practice, cognition, life, biosphere, non-sphere system.

Kirish. O'tgan XX asr mahsuli bo'lgannoosfera konsepsiyasi ilmiy bilimlar taraqqiyotida ham nazariya, ham amaliyot sifatida muhim metodologik rol o'ynamoqda. Avvalo, noosfera nazariya sifatida ilmiy bilimning eng yetuk shakli bo'lib, borliqning muayyan jabhasining qonuniy va muhim bog'lanishlarini yaxlitlik holda o'zida aks ettiradi. "Biz iste'mol qiladigan maxsulotlar, biz nafas oladigan havo, biz ichadigan suv, biz yashaydigan sayyoraga hayot bag'ishlovchi iqlim - barchasi tabiat tufayli. Ustiga ustak, hozir tabiatning o'zi bizga belgi bermoqda. O'z haqimizda qayg'urish uchun avvalo, tabiatga g'amxo'rlik qilishimiz kerak. Hozir - Uyg'onish davri. Muammolarni payqash uchun, ovozimizni ko'tarish uchun... Insoniyat uchun, Yer sayyorasi uchun yaxshiroq muhit yaratish vaqti. Bu xalqaro atrof-muhitni muhofaza qilish kuni - tabiat vaqtidir", deyiladi "Xalqaro atrof-muhitni muhofaza qilish - 2020" kun tartibida... Bunda avvalo, "yashil" va barqaror taraqqiyotga xizmat qiladigan samarali qarorlar qabul qilish uchun butun xalqaro hamjamiyatning sa'y-harakatlarini birlashtirish zarur[1]. Shu jihatdan, Noosfera amaliyot sifatida noosferaviy bilimlar taraqqiyotining yo'nalishi va maqsadini ifodalaydi. Noosfera olam ilmiy manzarasini: yaxlit, obyektiv, tabiiy jarayon sifatida bilish asosida inson ongining yuksak potensial imkoniyatini namoyon qiladi. Ya'ni mazkur obyektiv qonuniy rivojlanishni bilish jarayonida yuksak aql sohasi - Noosferaning shakllanishida va mazmun-mohiyatida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Falsafa va fan tarixida noosfera konsepsiyasining o'rni va roli muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchi M.Yu.Shishin fikricha[2], noosfera sintetik tushuncha sifatida inson faoliyati natijalarini, jumladan, moddiy va ma'naviy yutuqlarni ham o'zida mujassam etadi. Shuningdek, bu tushuncha mazmunida inson va atrof-muhitning munosabatlari tizimini, nafaqat planetar darajada balki kosmik miqyosda ifodalaydi. Shu sababli bizning fikrimizcha, M.Yu.Shishinning shakllanayotgan yangi ilmiy-falsafiy paradigma asosida, aynan noosfera g'oyasi alohida joy olishi maqsadga muvofiq, degan qarashida metodologik asos bor. Shu jihatdan, ekologiyada: tolerantlik, korrelyatsiya, transformatsiya, noosfera, ratsionallik, irratsionallik kabi tushunchalar mazmun-mohiyatining yoritilishi, ekologiya sohasida bilimlarni boyitadi.

Xususan, bioxilma-xillikning falsafiy tahlili global ekologik muammolarni anglashga, yechimini topishga yordam beradi[3].

Dunyoqarashning noosferaviy sintezi, rus falsafasining yetakchi g'oyalari biri bo'lgan bilimlar yaxlitligi (bir butunligi) g'oyasini rivojlantiradi. Rus mutafakkirlari dunyoqarash sintezida: fan, din, falsafa o'tasidagi ziddiyatlar va alohidalikning bartaraf etish zarurligini ko'rganlar. Chunki bu ziddiyatlar insoniyat ruhining yetilmaganligi, uning ongi chegaralanganligidan dalolat beradi. Ular insoniyat ruhining yaxlitligidan kelib chiqqan holda, dunyoqarashga oid ong shakllari sintezi g'oyasini ilgari surganlar. Muammoning bunday tushunilishi uchun hozirgi vaqtda barcha zarur obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillar tizimi yetilgan[4].

Shuningdek, noosferaning bir-biridan nisbatan mustaqil holda mavjud bo'lganlikka tashkil etuvchi asosini ajratib ko'rsatish metodologik ahamiyatga ega, ya'ni: birinchisi, inson tomonidan yaratilgan tabiiy moddiy-energetik strukturalar: antropogen landshaftlar, turli xil madaniy-ramziy tizimlar (til, arxitektura, musiqa va h.k.); Ikkinchisi, insonning mental-psixologik faoliyati bilan bog'liq energiya - axborot strukturalaridan iborat bo'lib, mazkur asos noosferani shakllanishiga to'g'ridan-to'g'ri xizmat qiladi.

Falsafa va fan taraqqiyotida ilmiy bilimlarning: ontologik, gnoseologik, akseologik va futurologik masalalari doimo dolzarb ahamiyat kasb etib kelgan. Bunda ilmiy bilimlar borliq va olamni inson tomonidan adekvat aks ettirishning muhim asosi sifatidagi murakkablikni, uzviylikni qamrab oladi. Hozirgi zamon postnokklassik fanida olam taraqqiyotining bir butunlik paradigmasi tan olinib, unda: olam, biosfera, noosfera, jamiyat, insonlar yagona yaxlit tizimni tashkil qiladi. Ushbu yaxlitlikning namoyon bo'lishida inson o'rganilayotgan obyektidan tashqarida emas, balki uning ichida yaxlitlikning bir qismi bo'lib ko'rinishi yotadi va bunday yondashuvning oqibati sifatida tabiiy hamda ijtimoiy fanlarning yaqinlashuvini ko'ramiz.

Bunda hozirgi zamon fanlarining nisbatan universal ilmiy g'oyalari, tamoyillari, modellari ijtimoiy-gumanitar yoki tabiatshunoslik fanlariga ham keng tadbiiq etilishi kuzatiladi[5]. Zero, modellashtirish jarayonida narsa va hodisalarning alohidalik, xususiylik va umumiylik tomonlarining birligini, ularning o'zaro bog'liqligi nuqtai nazaridan e'tirof etish,

o'rganilayotgan obyekt modeli adekvatini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega[6].

Mazkur model tashkillashgan bilimlarni yangi taraqqiyotga yo'naltiradi. U tabiat va madaniyat dunyosini yangicha tushunish mo'ljallarini belgilaydi. Bunda: tabiat va inson, biosfera va noosfera, tabiat va jamiyat, sivilizatsiya va madaniyat evolyutsiyasining statistik va dinamik modellarining farqi shartli va nisbiy xarakterga ega. Ya'ni, statistik modellar o'rganilgan obyektning faqat ma'lum jihatini aks ettiradi. Dinamik modellar esa, obyekt (narsa, hodisa, jarayon)ning vaqt bo'yicha o'zgarishi qonuniyatlarini aks ettiradi.

Bunda noosferaning boshlang'ich asosi – atributiv axborot hisoblanadi. Murakkab tizimlardagi axborotning evolyutsiyasi koinotning barqaror va maqsadga yo'nalgan rivojlanishini tashkil etish vositasi sifatidagi boshqarish hodisasini tug'dirdi. Aqlning amal qilish doirasi (noosfera) tabiatda boshqarish jarayonlari rivojlanishi uzluksiz zanjirining eng yuksak halqasidir[7].

Tadqiqot metodologiyasi. Biosferaning o'z-o'zini tashkil qiluvchi tizim sifatidagi faoliyati tirik narsaning mavjudligi unda yashovchi tirik organizmlar bilan muvofiqlashganligida aks etadi. Biosfera ichki strukturali komponentlarning, shuningdek, antropogen omillarning doimiy o'suvchanlik ta'siridagi rivojlanuvchi dinamik tizimdir. Bu esa biosfera taraqqiyotida noosfera ham alohida yaxlit tizim sifatida xarakterlanadi. Biosferada ham, noosferada ham axborot algoritmlari mavjud. Bular tizim taraqqiyotining asosini tashkil etadi.

Axborot – algoritmlari adekvat bo'lgantasodifiy ketma-ketlikning eslab qolingani tanlovi bo'lib, bu tanlovni mustahkamlash axborotni yaratadi[8]. Aqlning amal qilish doirasi (noosfera)da insoniyatning texnik-texnologik taraqqiyoti sivilizatsiyani vujudga keltirdi.

Insonning doimiy faoliyati natijasida uning kuchi ortadi va biosfera strukturasi o'zgarishlar sodir bo'ladi. Insonning bilimi va mehnati ta'sirida u yangi noosfera holatiga o'tadi. V.Vernadskiyning konsepsiyasida hayot kosmik evolyutsiyaga qo'shilgan holda bir butun evolyutsion jarayonni (fizik, geokimyoviy, biologik) namoyon qilishi ko'rsatilgan[9].

Darhaqiqat, L.I.Plotnikova fikricha, Noosfera tabiatning rivojlangan insoniyatlashirilgan holati va uning mavjud bo'lishi faqatgina ongli emas balki, shuningdek, ko'tarinki ruhdagi (ya'ni oliy va abadiy qadriyatlarga yo'naltirilgan) faoliyat bo'lganligi sababli, noosfera ta'limotining falsafiy-metodologik asoslarini tushunish uchun tabiat va jamiyat o'zaro ta'sirining umumiy nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi[10].

Shu jihatdan, noosfera konsepsiyasini yoritishda borliq va uning falsafiy tahliliga ham e'tibor qaratish, shu asosda mulohaza yuritish o'rinli: Borliq — olam va har qanday turdagi mavjudlikni ifodalaydigan falsafiy kategoriya. Mifologiya, din va naturfalsafada mavjudlikning manbai nima, degan muammoni hal etishga urinishlar bo'lgan. Falsafa haqiqiy borliqni anglash va uni idrok etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Noosfera konsepsiyasi doirasida noosferaviy dunyoqarash davr taqozasi, tabiiy muhit, ijtimoiy voqealar, global hodisalar ta'sirida muntazam o'zgarib, yangilanib boruvchi ijtimoiy ongning muayyan shakli sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, keng ma'noda noosferaviy dunyoqarash – bu insonning tabiatdagi o'zgarishlarning tabiiy, ijtimoiy va texnogen omillarini mohiyatini

anglash, baholash hamda oqibatlarini oldindan his qila bilishni hamda g'oyalarda, nazariyalarda, ta'limotlarda ifodalangan, global tabiiy antropogen o'zgarishlarga moslashishga yo'naltirilgan intellektual jarayondir.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, insonni faqat biologik-ijtimoiy birlik sifatida tushunish bir yoqlama qarash bo'lib, bu yondashuv uning antropologik tabiati haqidagi tasavvurlarni, xususan, uning oqilona Kosmos mahsuli, kosmik mavjudot sifatidagi mohiyatini cheklaydi. Zero, inson Koinotdan alohida mavjud bo'lmagani kabi, Koinot ham insondan alohida mavjud bo'lmaydi. Insonning korpuskulyar-to'liqlik, kimyoviy tabiatida namoyon bo'lganyagonalik F.Kapraning “Biz submikrodunyoga teran nazar tashlar ekanmiz, hozirgi zamon fizigi sharq mistigi kabi dunyoga bir-biri bilan o'zaro ta'sirga kirishuvchi va tinimsiz harakat qiluvchi ajralmas elementlardan tarkib topgan tizim sifatida qarashi lozimligiga ishonch hosil qilamiz. Bunda kuzatuvchining o'zi ham mazkur tizimning ajralmas qismi hisoblanadi”[11]. Bu holda, dunyo qarshimizda inson integral tarkibiy elementi hisoblanuvchi tizim sifatida g'aydalanadi. Tabiat to'liqlilari va kvantlaridan biz ya'ni kuzatuvchi, uning ongi sari harakatlanmasak, fizika psixologiyaning tarmog'iga aylanadi,[12] degan fikrda ham asoslanadi. Ushbu fikrlarning zamirida A.Eddington, S.Siragning tabiat poydevori aqlidir, degan g'oyasi yotadi. Bu g'oyani B.O.To'raev va B.R.Karimovlarning ijtimoiy gumanizmni o'z ichiga olgan oqilona qadriyat mo'ljallari haqidagi fikrlari tasdiqlaydi. Zero, ularning fikricha, «Kishining qadriyat mo'ljallari oqilona yo'naltirilganligiga, u jamiyat manfaatlariga mos, jamiyatning ehtiyojlarini qondira oladigan kuchga ega bo'ladi, aks holda jamiyat taraqqiyotiga to'siq bo'lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan qaralganda, oqilona qadriyat mo'ljallarini shakllantirish - jamiyat taraqqiyoti uchun muhim rol o'ynaydi»[13]. Darhaqiqat, faqat inson tabiatidagina oqilonalik xos bo'lib, u qadriyatli mo'ljal oladi. Kishilik jamiyati maqsadlari va intilishlarini o'z ichiga olgan oqilonalik noosfera ontologiyasining gumanistik prinsip va maqsadlarini o'z ichiga oladi, ijtimoiy taraqqiyotning oqilona boshqaruv va tashkillashtirishga yo'naltirilgan jihatlari birlashtiradi.

Xulosa va takliflar. Bizning fikrimizcha, rivojlanishning noosfera bosqichida inson ontologiyasi, insonni murakkab kelajak tomon tor evolyutsiya yo'lagi bo'ylab o'tishini ta'minlovchi oqilonalik o'z-o'zidan tashkillanishni shart qilib qo'yadi. Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “Qamrovi jihatdan, global, ammo, mamlakatimiz hayoti va taraqqiyoti uchun muhim bo'lgan muammolarni hal qilishda kuch va imkoniyatlarni birlashtirish, umumiy va xususiy manfaatlarini uyg'unlashtirish lozim. Bu esa o'z navbatida, kelajagimiz qiyofasini belgilaydigan global muammolarning milliy va mintaqaviy darajadagi yechimlarini topishni paysalga solmaslik zarurligidan kelib chiqadi”[14].

Darhaqiqat, hozirgi davrda biosferadan noosferaga o'tish yo'lida bizning sayyora antroposfera bosqichini o'tamoqda. Fanlarda insonparvarlashuv jarayoni kechmoqda, ijtimoiy ongda umumbashariy qadriyatlar ustuvor deb e'lon qilinmoqda. Diqqat markazi va ziddiyatlar tuguni bo'lgan inson, ekologik Chernobil halokatlarga olib keluvchi zamonaviy global inqirozning yadrosiga aylanib bormoqda. Lekin aynan inson noosferada munosib o'rini saqlash uchun bu inqirozdan chiqish yo'lini – ma'naviy yuksalishni topishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent: “O'zbekiston”, 2021. -B.388-393.
2. Шишин М.Ю. Онтологические и методологические основания концепции ноосферогенеза. Тема диссертации и автореферата, доктор философских наук. 09.00.01.// -Москва, 1997. – С. 3.
3. Хошимова И.С. Философский анализ биоразнообразия // Материалы семинара: Проблема биоразнообразия и изменения климата. – Ташкент, 2010.
4. Шишин М.Ю. Ноосферная концепция культуры. //Дисс. д. философских наук. - Москва, 2001. – С. 54.
5. Shermuxamedova N.A. Dunyoning postnoklassik manzarasi va sinergetika // Sinergetika: rivojlanishi va istiqbollari. - Toshkent, 2010. – B.55.
6. Abdullayeva M.N., Tulenova K.J., G'affarova G., Niyazimbetov M. Milliy g'oya va fanning metodologik muammolari. /Mas'ul muharrir: M.N.Abdullaeva. –Toshkent: Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2009. – B.127.
7. Крайнюченко И.В. Глобальный эволюционизм и синергетика ноосферы //Тема диссертации и автореферата, доктор философских наук. – Москва, 2010. - С.3.

8. Abdullayeva M.N., Tulenova K.J., G'affarova G., Niyazimbetov M. Milliy g'oya va fanning metodologik muammolari. /Mas'ul muharrir: M.N.Abdullaeva. – T.: Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2009. –B. 79.
9. Вернадский В.И. Размышления натуралиста научная мысль как планетарное явление. – М., 1977. – С.14.
10. Плотникова Л.И. Учение о ноосфере как идеальный проект гармонизации социоприродного взаимодействия: Дис. ... канд. филос. наук. - Чита, 2004. – С. 56.
11. Капра Ф. Уроки мудрости. -Москва. АГРАФ, 2006. – С. 318.
12. Zukav G. The dancing. Vu Li masters. -N.Y. 2008. –P-56.
13. To'rayev B. Karimov B. Oqilona qadriyat mo'ljallari. -Toshkent. Fan, 1994. - B.104.
14. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. –Toshkent: "O'zbekiston", 2021. -B. 377.